

Analogija lietuvių kalbos žodžių daryboje. Potenciniai ir okaziniai dariniai

JURGITA MIKELIONIENĖ

Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas

The article deals with analogy in Lithuanian word formation, i.e., the derivation of new lexical items on the basis of existing models. An analysis of recent developments in the Lithuanian lexicon shows that the model is more often a productive type of derivation than one particular lexical item. An attempt is made to show the similarities and differences between potential and occasional lexemes as well as to give a structural classification of occasional formations. Examples are cited to illustrate the working of analogy in the derivation of nouns denoting persons, names of tools, abstract nouns etc. The notion of productivity of derivational types is discussed. Finally, analogy is shown to be a source of derivational synonymy, contamination and word play.

Aktyvūs procesai žodžių daryboje, nenutrūkstantis naujų žodžių srautas – svarbus kalbos gyvybingumo, dinamiškumo bruožas. Synchroninių darybinių procesų analizė neatšiejama nuo naujų žodžių atsiradimo sąlygų ir būdų aprašymo. Vienas svarbiausių tyrėjų, žiūrinių į žodžių darybą kaip į nuolat kintančią sistemą, tikslų – išsiaiškinti ne tik egzistuojančius, bet ir potencialiai įmanomus darinius.

Kai kalbama apie naujus žodžius, netgi apibrėžiant neologizmus, neretai akcentuojamos tik ekstralingvistinės jų atsiradimo priežastys (poreikis įvardyti naujai atsiradusius daiktus, reiškinius, sąvokas). Vidinės, lingvistinės, priežastys, būdamos ne tokios akivaizdžios, nors ir ne mažiau svarbios, kartais užmiršamos. Šiame straipsnyje norima atidžiau pažvelgti į analogiją – vieną galingiausių vidinių kalbos mechanizmų, lemiančių naujos leksikos atsiradimą. Žodžių darybos teorijoje analogija suvokiama kaip naujų žodžių darymas pagal jau egzistuojančius kalboje darybinius modelius. Žodžiai gali būti padaromi pagal jau esantį konkretų žodį (taip, pamėgdžiojant *mėnuleigį*, atsirado *marsaeigis*). Tačiau dažniausiai tai vyksta remiantis produktyviais darybos tipais (Motsch 1999, Ferm 1994). Lietuvių kalbos naujadarų analizė, paremta šių dienų publicistikos, grožinės bei mokslinės literatūros duomenimis, rodo, kad gebėjimas kurti žodžius pagal jau turimus pavyzdžius matomas ir iš uzualių, ir iš neuzualių (potencinių ar okazinių) darinių, vadinasi, analogija darant ar kuriant naujus žodyno vienetų remiamasi labai plačiai. Kaip tik neįėjusių į visuotinę vartoseną žodžių atsiradimas demonstruoja ypatingą analogijos jėgą kalbos sistemoje (Zemskaja 1992: 203), tokiai leksikai šiame straipsnyje ir skiriamas pagrindinis dėmesys.

Potencinio ir okazinio darinio sąvokos traktuojamos nevienodai, kaip ir jų tarpusavio santykis. Svarstoma, ar apskritai tikslinga taip skirstyti neuzualiąją leksiką. „Potenciniai dariniai – tai tokie labai produktyvių ir reguliarių darybos tipų žodžiai, kurie į kalbą neįeina kaip atskiri leksikos vienetai, o tik yra tų tipų numatyti ir kalbėjime gali būti

realizuojami kiekvienu momentu“ (Urbutis 1978: 269). Okazionalizmai „Kalbotyros terminų žodyne“ (1990: 136) apibrėžiami kaip bendrajai kalbos vartosenai nebūdingi žodžiai, pasitaikantys tik kartą tam tikrame kontekste, darybos atžvilgiu netipiški, individualūs. Ne visi kalbininkai linkę skirti potencinius ir okazinius darinius. Jų argumentai – ir potenciniai, ir okaziniai dariniai yra tos pačios darybinės sistemos nariai, ir vieni, ir kiti yra dvilyčiai – turi griežtai apibrėžiamą struktūrą ir semantiką, todėl jiems suvokti dažniausiai neprireikia konteksto, tiek potencinių, tiek okazinių darinių daryba remiasi analogija. Šiai nuomonei dažniausiai nenori pritarti tiriantieji atskirų funkcinių stilių okazionalizmus. Grožinės literatūros ir publicistikos neįprastų darinių okazionalumo laipsnis yra labai nevienodas. Publicistinio stiliaus okaziniai dariniai daug artimesni potenciniams nei grožinės literatūros kūrėjų vaizdingi autoriniai dariniai (Ferm 1994: 92–93, Zemskaja 1992: 180–182).

Tokių darinių žodynuose nėra, todėl žiūrint grynai iš leksikografinių pozicijų juos būtų galima laikyti ir naujadarais. Neologijoje dėl to kyla nemažai diskusijų. Iš tikrųjų, be galo sunku nubrėžti ribą tarp naujadaro ir potencinio darinio, nes ne visada aišku, ar egzistuojantis žodis tiesiog atkuriamas, ar kiekvieną kartą daromas iš naujo pagal egzistuojančius kalboje darybinius modelius. Ryškus, į akis krintantis okazinio darinio naujumas yra vienas iš svarbiausių jo požymių. Tačiau reikia pasakyti, kad ir vienadieniškumo bei individualumo kriterijai, taip pat ir minėtasis naujumo požymis, ne visada yra išlaikomi. Nemažai okazionalizmų, ypač randamų publicistikoje, labai greitai plinta, įsimenami ir tampa potenciniais, o kai kada ir visuotinės vartosenos žodžiais.

Šiame straipsnyje laikomasi nuomonės, kad potencinių ir okazinių darinių negalima sutapatinti. Jų pagrindinis skiriamasis bruožas susijęs su darybos taisyklių paisymu ar nepaisymu. Okazinis darinys, kuris, kaip daugelis jo tyrėjų pabrėžia, yra individualus, autorinis, ne tiek darybos, kiek kūrybos, besiremiančios analogija, rezultatas, dažniausiai pažeidžia bendruosius žodžių darybos dėsnius. Darinio, kuris laikytinas potenciniu, daryba yra be priekaištų, jis papildo darybos paradigmą, tipą, kategoriją, yra sistemiškas, tačiau vis dėlto nelaikomas uzalium. Potencinius darinius galima pasidaryti bet kada, be jokių kliūčių, atsiradus poreikiui ką nors pavadinti, neretai jų pasitaiko rašytiniuose šaltiniuose, nors žodynuose jie nefiksuoja.

Norint išsiaiškinti analogijos vaidmenį potencinių žodžių daryboje ir pažvelgti į netipiškus, individualius darinius, straipsnyje analizuojami dariniai, priskiriami gausiausios – asmenų pavadinimų, abstraktų bei kai kurioms ne tokioms gausioms, semantiškai gana griežtai apribotoms (pvz., mėsos pavadinimų) darybos kategorijoms, pateikiami pačių produktyviausių darybos tipų naujųjų priesaginių vedinių pavyzdžiai¹.

Aiškinantis analogijos mechanizmą, neišvengiamai susiduriama su darybos tipo produktyvumo ir aktyvumo sąvokomis. Į klausimą, kuo pasireiškia, iš ko matomas darybos modelio ar formanto aktyvumas, bus pabandyta atsakyti iš VDU kompiuterinio dabartinės lietuvių kalbos tekstyno išrinktos faktinės medžiagos pavyzdžiais. Reikia pasakyti, kad darybos tipo, formanto produktyvumas turi lemiamą vaidmenį analoginėje žodžių daryboje. Tačiau negalima sakyti, jog žodžiai nedaromi pagal neproduktyvius darybos

¹ Priesaginis darybos būdas analizei pasirinktas kaip šiuo metu produktyviausias.

tipus. Kaip nedarios priesagos gramatikose nurodomos *-eika*, *-ėnas*, *-ila*, *-muo*, *-išius*, *-ėlius*. Tačiau ir su jomis padaroma vedinių, pvz.: *šnibždeika*, *svaidsmuo*, *madišius*, *kirmėlius*, *žuvėnas* ir kt. Todėl neatmetant produktyvumo svarbos darybai, reikia kalbėti ir apie darybos tipo aktyvumą ar gyvumą. Šiaip neproduktyvūs darybos tipai kai kuriais laikotarpiais gali suaktyvėti ir duoti uzualių, potencinių ar net okazinių naujadarų.

Pastebėjau: rengtis moka, bet ne madišius. Nubudęs Ksaveras, niečnieko nesuvokdamas, apvedė visus drumstu mėnulėno žvilgsniu...

Toliau panagrinėsime keletą darybos tipų, tradiciškai laikomų gana produktyviais². Šiuo metu, kaip rodo surinkta medžiaga, jie yra ir pakankamai aktyvūs. Didžioji analizuojamų darinių dalis laikytina potenciniais vediniais, tačiau pasitaiko ir okazinės darybos pavyzdžių.

Tipiškas potencinių darinių, padarytų remiantis analogija, pavyzdys yra mėsų pavadinimų darybos kategorijai priklausantys priesagos *-iena* vediniai. Žodynuose galima rasti šiuos į bendrinę vartoseną įėjusius žodžius, padarytus iš gyvūnų ir paukščių pavadinimų: *briediena*, *elniena*, *kalakutiena*, *kiauliena*, *stirmiena*, *šerniena*, *veršiena*, *vištiena* ir kt. Potenciniais dariniais laikytini tokie VDU tekстыne rasti, tačiau DLKŽ nefiksuoti tos pačios darybinės reikšmės vediniai: *kengūriena*, *kurapkiena*, *lokiena*, *nutrijiena*, *paršelienu*, *smauglienu*, *sraigiena*, *strutienu*, *stumbrienu*, *šunienu*, *varlienu*, *varnienu*, *vėžlienu*, *žaltieniu*, *žiurkiena*, *žvirblienu*. Daugelis jų žymi pas mus ar svetur valgomo paukščio ar gyvūno mėsą.

Pati valgiui buvo neišranki – ... nevengė žaltienos ir žarijose apkeptų jaunu varnų. Tinka sraigiena mišrainėms su virtais džiovintais baravykais. Kasdien į turgų pietinėje provincijoje atvežama po tris tonas žiurkienos.

Su ta pačia priesaga yra keletas vedinių, padarytų iš žuvų pavadinimų, nors gramatikose tokia reikšmė ir nepateikiama: *lašišiena*, *lydekiena*, *žuviena*.

Ūsorių žuviena yra labai skani, nors ir ašakota... Paprasčiau būtų nusipirkti rūkytos ar sūdytos lašišienos parduotuvėje.

V. Urbutis savo monografijoje (1978: 272) tokių darinių nelaiko net ir potenciniais ir juos traktuoja tik kaip darybos klaidas. Manome, kad akivaizdi tiek semantinė, tiek darybinė analogija leidžia tokius darinius priskirti jei ne potenciniams, tai bent jau okaziniams dariniams, nes „kalbos norma yra pakanti skirtingam okazionalizmą ekstravagantiškumui“ (Lykov 1976: 18).

Remiantis žodžio *dvėselienu* semantine bei darybine struktūra, padaryti žodžiai *lavo-nienu*, *moterienu*. Savo pamatinių žodžių reikšmė šie vediniai dar labiau negu žuvų 'mėsos' pavadinimai yra nutolę nuo tipiškų analizuojamojo darybos tipo pavyzdžių. Tikrais

² Nustatant, ar darybos tipas yra produktyvus, remiamasi *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994).

okazionalizmais, kurių struktūrinė ir semantinė deformacija yra itin ryški, laikytini *bulvariena*, *formuliena*, *laikraštiena*, *žodiena*, *žodeliena*, *žurnalistiena*..., nes jų pamatinis žodis nepavardina nei gyvūno, nei paukščio mėsos. Kai kada tokie vediniai artimesni taip pat šiai kategorijai priskiriamiems patiekalų (plg. *šaltiena*) ar šiaip kokio kūno 'mėsos' pavadinimams, plg. *uoliena*, *grybienna*, ...*objektai padaromi iš kalbinės medžiagos – žodienos*. Minėtų okazionalizmų neįprasta ne tiek daryba, kiek semantika.

Mūsų visuomenė buvo maitinama laikraštiena su nuodais. ...turi šunišką uoslę ir kaipmat sprunka nuo pašvinkusios žodienos, o jos mūsųose dabar kalnų kalnai. Sintetinė žaliava yra įvaldytas nebūties krešulys, sutankėjusi formulė. Tokią medžiagą mes pavadiname formuliena.

Ryški analogijos įtaka pastebima įrankių pavadinimų darybos kategorijoje. Išnagrinėjus DLKŽ nefiksuotus, tačiau rastus tekстыne priesagos *-iklis* vedinius, aiškiai matyti šio darybos tipo produktyvumas bei gyvumas. Aktyviai su šiuo formantu daromi nauji kompiuterijos terminai (*griebiklis*, *kaupiklis*, *trumpiklis*, *valdiklis*), įvairūs įrengimų, prietaisų (*del-siklis*, *gaviklis*, *kroviklis*, *lankstiklis*, *šaldiklis*, *šildiklis*), medžiagų, pasižyminčių pamatiniu žodžiu pasakomomis savybėmis (*emulsiklis*, *ploviklis*, *rausviklis*, *rišiklis*), pavadinimai. Mėgstama tokio tipo darinius daryti ir kaip skolinių atitikmenis, pvz.: vietoj *konteinerio* – *talpiklis*, vietoj *mikserio* – *plakiklis*, vietoj *polirolio* – *blizgiklis*. Netipiški, netgi nelabai taisyklingi šio darybos tipo pavyzdžiai yra išvesti iš priešdėlinių kamienu, tačiau jie nėra suvokiami kaip kokie nors neįprasti, individualūs, todėl okazionalizmais nelaikytini: *iškasiklis*, *nuėmiklis*, *pertraukiklis*, *pračiuožiklis*, *pranešiklis*, *pridegiklis*, *susegiklis*. Naujesni ir neįprastesni pasirodė nebent *kvepiklis*, *liesiklis*, *reišiklis*:

Kad automobilis kvepėtų, salone pakabinkite specialų kvepiklį. Šis puodų moliui paruoštas liesiklis yra tokio paties stambumo kaip ir randamas jau išdegtuose puoduose. ...pabrėžti tokius bruožus: 1) sakinio, kaip pagrindinio minties reiškiklio sampratą...

Pateiktieji pavyzdžiai rodo, kad nors ir vieni, ir kiti dariniai remiasi analogija, potencialių ir okazinių darinių pragmatika, semantika bei struktūra kai kada, kad ir nežymiai, bet tikrai skiriasi. Pirmųjų atsiradimą neretai lemia tam tikros sąlygos (pvz., restoranuose pateikiamų patiekalų įvairovė), o antrieji yra kalbinės išmonės, rašančiojo fantazijos produktas. Vadinasi, potencialiniai dariniai pirmiausia atlieka nominacinę funkciją, o okazinių vaidmuo siejamas emocinio-ekspresinio vertinimo perteikimu.

Taigi potencialiniai dariniai, neretai po kiek laiko pereinantys į sisteminių darinių kategoriją, atsiranda dėl būtinybės įvardyti naujas veiklos sferas. Paanalizuosime vardažodinių abstraktų darybos kategorijos priesagos *-(in)kystė* tipo naujuosius darinius. Pavyzdžiui, naudojant produktyvią priesagą *-(in)kystė* padaryti, bet į žodynus dar neįtraukti ūkio šakų pavadinimai: *grybininkystė*, *grūdininkystė*, *jautininkystė*, *putpelininkystė*, *sliakininkystė*, *uogininkystė*, *žąsininkystė*. Šių žodžių darybos pamatu eina tų veisiamų ar auginamų gyvūnų bei augalų pavadinimai, taip pat gaminamų produktų pavadinimai: *dešrininkystė*, *koklininkystė*, *laikraštininkystė*, *pašarininkystė*, *prieskonininkystė*. Kiti šios priesagos vediniai taip pat pavardina veiklą, bet čia pamatinis žodis yra asmens profesija ar pareigos: *namudininkystė*, *operatorystė*, *orakulystė*, *oratorystė*, *popiežystė*, *sielininkys-*

tė, šaulystė, trenerystė, virėjystė, žygėivystė. Neretai šie dariniai turi ironijos atspalvį: *premjerystė, prezidentystė, rašytojystė.* Priesagos produktyvumą iliustruoja ir vedinių iš naujųjų skolinių daryba: *sponsorystė, sutenerystė.* Ypatybę žymi tokie vediniai, kaip *autsaiderystė, kekšystė, luošystė, nemokšystė, prisitaikėlystė, vertėivystė,* nenorminių žodžių šaknų: *šmuklerystė, šulerystė, žulikystė.* Beveik visi, išskyrus *vegetarystė,* yra neigiamai konotuoti. Tarp visų, nors ir skirtingos reikšmės atspalviais pasižyminčių, šios priesagos vedinių nemažai yra sudurtinio kamieno darinių, kurių pirmasis dėmuo yra daikto, į kurį nukreiptas antruoju dėmeniu pasakytas veiksmas, pavadinimas: *niekdirbystė, stikladirbystė, ženkladirbystė; motinžudystė, tironžudystė.* Analogija šių žodžių daryboje jaučiama iš serijinių dėmenų *-dirbystė, -žudystė* (plg. žodynuose randamus *kryždirbystė, broliųžudystė*). Jie išvesti iš sudurtinio kamieno asmenų pavadinimų. Kitoks yra *vaistažolininkystė.* Iš dūrinių su pirmuoju būdvardiniu dėmeniu išvesti *naujagimystė, aklagimystė.* Pavieniai yra *brokdarystė, knygrijystė, kraugerystė, pilvapenyستė, vaizdakūryستė, žiniarinkystė, žmogėdryستė.* Dėl neįprastos semantikos jie jau panašėja į okazinius darinius. Okaziniais galima laikyti darinius su netipišku antruoju dėmeniu (daiktavardinis ar būdvardinis vietoj veiksmazodinio): *saldžiabalsystė, suktagalystė, šleivakreivystė, šventpaikystė.* Dar labiau nuo taisyklingos darybos nutolę *klaidžiatikystė, regėjystė, suaugystė, vidursuaugystė, televienvaldystė.*

O tiems, kurie labiau mėgsta keliones pėsčiomis su kuprinėmis ant pečių, centras siūlo įvairius žygėivystės maršrutus. ...buvo sutikęs prisiūmti nelengvą trumpą premjerystės naštą. ...tik bibliotekininkės galėjo suprasti mano knygrijystę, dar jaunesnis brolis Vytas. ...pilvapenyستę įpročiu man tapo, užtat ir murdaus dumblinam tvane.

Kartais autorinė kūryba matyti ir iš okazionalizmo pateikimo tekste, jie eina kartu su žodžiu, kurį pamėgdžioja, juo remiasi:

...prišliaužę žalčiai laižydavo jo akeles, auseles, galvelę... Iš to krivės Prūto aiškiaregystė, aiškiagirdystė ir aiškiaprotystė. Iškrės kokią kiaulystę (ar žiurkystę).

Čia vedinys *aiškiagirdystė* darybos atžvilgiu laikytinas potenciniu (atitinka modelį *aiškiai girdi, aiškiai regi*), o *aiškiaprotystė* gali būti ir okazinis, nes čia darybos pamato antrasis dėmuo daiktavardinis (*aiškus protas*). Žodynuose fiksuotų panašių vedinių, padarytų iš sudurtinių daiktavardžių, kurių pirmasis dėmuo *aiškus-/aiškiai-*, darybos pamato antrasis dėmuo yra veiksmazodinis. Pagal analogiją su *visažinyستė*, padaryti *visa-regystė* ir *visagalystė*.

Apskritai vieno darybos tipo potencinių ir okazinių vedinių įvairovę galima pavaizduoti vardažodinių priesagos *-ybė* abstraktų pavyzdžiais. Tarp „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (2000) nerastų, bet VDU kompiuteriniame tekстыne užfiksuotų priesagos *-ybė* daiktavardžių nemažai yra potencinių darinių, t. y. tokių, kurie yra tik priesagos *-umas* pakaitai, be jokio reikšmės skirtumo, tačiau skambantys už juos kiek neįprasčiau, naujau, pvz.: *ribotybė, sodrybė, šlapybė, vaiskybė, vienišybė, žiaurybė:*

...įsivaizduokim, kad mes staiga netenkam visų mūsų žinių, visų teorijų apie regimąjį pasaulį: koks chaosas, kokia vienišybė atsivers prieš žmogų. ...o tos duonos juodybė, sūrybė, šlapybė! –

kaip sūdytas muilas... ..aukščiausiam taške – rojaus vaiskybės, o žemiausiam – pragaro patamsiai. ...prisiskaičiusi apie mūsų dienų nelaimę – nesusiskaičiuojamus nusikaltimus, nenusakomas žiaurības.

Akivaizdžių darybinių atitikmenų neturi iš nelabai tipiskų pamatinių žodžių išvesti apstybė, jokybė, nenumatomybė, pažįstamybė, vidiybė:

Šmaikštumo šioje apysakaitėje – gyva apstybė. Vienintelė gryojo žodžio kokybė ir esmė yra būtent jo jokybė. ...ateitis – neapibrėžties ir nenumatomybės sritis. ...į teorijos akiratį patekęs daiktas nepraranda viso savo suprantamumo ir visos pažįstamybės.

Įdomesni vediniai švankybė, žinomybė, kurie sakiniuose atlieka darybinių antonimų priešdėlietims vediniams nešvankybė, nežinomybė funkciją. Individualiu okaziniu šios priesagos dariniu galima laikyti vedinį kosmosybė:

Nuo pat lietuviškosios televizijos pradžios žiūrovas iš tos dėžės buvo įpratęs matyti limonadinę švankybę... Šitaip sąmonėje atsiranda žinomybės ir nežinomybės priešprieša. Sąjunga – tai kažkas nežinomo, kažkoks „sojūzas“, tik ne tas, kurį rusai į kosmosybes leisdavo.

Kitas pastebimas potencinių darinių bruožas – jie labai greitai praplečia darybinius lizdus, kurių kiekvienas narys taip pat gali būti analizuojamas remiantis analogija. Taip dažnai atsiranda veiksmazodis, kuriuo įvardijamas veiksmas, atliekamas pamatiniu žodžiu pasakyto asmens: yrininkauti, jūrininkauti, muitininkauti. Neretai kartu atsiranda ir veiksmo pavadinimas – pensininkauti, pensininkavimas; turistauti, turistavimas; verslininkauti, verslininkavimas. Pasitaiko abstraktų ir be užfiksuoto veiksmazodžio: kilpininkavimas, kultūrininkavimas, palūkininkavimas, sąmokslininkavimas. Akivaizdu, kad veiksmazodžių atsiradimas spaudoje yra tik laiko klausimas.

Galima pastebėti, kad neretai potenciniai dariniai papildo darybinių sinonimų eiles. Tačiau jie nėra nei labai vaizdingi, nei stilistiškai žymėti ir laikytini tik savotišku kalbos pertekliumi ar net balastu: pavyzdžiui, žodyne randame vedinį vynininkystė, o spaudoje, be jo, su ta pačia priesaga dar fiksuojami vyndarystė, vyndirbystė:

Metai buvo ypač sėkmingi vynininkystei: gamta buvo ypač draugiška vynuogių augintojams ir vyno gamintojams. Didžiulę reikšmę vyndarystei turi gamtos išdaigos – lietūs, krušos ir audros niokoja vynuogynus... Ahro upės slėnis – vienas šiauriais vyndirbystės rajonų.

Dar dažniau pasitaiko darybinių sinonimų kitoms priesagoms, šiuo atveju priesagoms -ybė, -(išk)umas, -izmas: bergždystė, luošystė, modernystė, patriotystė, savanaudystė (plg. bergždumas, luošybė, modernizmas, patriotizmas, savanaudiškumas). Tokio tipo sinonimijos pasitaiko net viename sakinyje:

Mes įsitikinę, kad be dvasinio pagrindo blaivystė nestiprės, geriausiu atveju gali atsirasti pasyvios blaivybės šalininkų.

Tarp potencinių ir okazinių darinių yra nemažai hibridų. Analogija hibridinėje daryboje pastebima tada, kai produktyvus svetimas afiksas prisegamas prie savakilmų šaknų: gramatikose, kaip vienas iš dariausių skolinėtų afiksų, pristatoma priesaga *-izmas*. Analogija ryški tada, kai su juo padaromi vediniai iš tikrinių daiktavardžių, susijusių su politiniu, visuomeniniu ar kultūriniu gyvenimu: *lukašizmas, miltinizmas, stašaitizmas, tomkizmas, urkinizmas, vydūnizmas, žiugždzizmas*. Kai pamatinis žodis yra bendrinis ir reiškia kokių nors krypčių, sistemų, santvarkų pavadinimus ar šiaip kokias ypatybes, vediniai gali būti potenciniai (*miesčionizmas, paminklizmas, raidizmas, rūšizmas, sarmatizmas, žodizmas*), tačiau neretai jų semantikos ir darybos neįprastumas sieja juos su okazine daryba (*izmas, skliautizmas*). Darybos pamatas – tiek senosios, tiek naujosios svetimybės (*švogerizmas, ubagizmas; snoumenizmas*), netipiškas pamatinis žodis (*pliugžmizmas, saldžialyrizmas*).

Trokšti stebuklo nėra joks snoumenizmas. ...baimė būti apkaltintiems švogerizmu ir paskatino įrašyti tokias nuostatas Advokatūros įstatyme. ...pasakojimas apie Teklės gyvenimą pritvinkęs lietuvių prozai būdingo saldžialyriзма („jiedu sustojo ir ilgai žiūrėjo į raudoną saulėlydį“).

Analogija veikia net ir tokius darinius, kurie atsiranda suliejus dviejų žodžių dalis. Tarp jų taip pat nemažai mišrūnų. Tiesa, kontaminacija, net ir sąmoninga, kai kurių darybininkų (Urbutis 1978: 301) nelaikoma tikrąja žodžių daryba, tačiau kalbant apie okazinius darinius manytume, kad ją galima laikyti netipišku darybos būdu: *darboholikas, muzikoholikas, seksoholikas, šokoladoholikas; pilvokratija, pornokratija, seimokratija; maustizacija*.

Demokratiniam pasaulyje įsivyravo pilvokratija. Išlakaus, apsišvietusio mūsų jaunimėlio padermė – kriukiai, kuriuos galima atpažinti iš žemų kaktų ir vienodų gumbų, rodančių, jog labai išvystytos kriukių išlūmumui maustizacijos laikais reikalingos smegenėlės, ko nepasakysi apie dešiniojo ir kairiojo pusrutulio smegenis, dėl to jų intelektas čiūžtelėjo į apatinę kūno dalį...

Taikant analogiją, atsiranda ir žodžių žaismas, savotiška paronomazija, kuri remiasi ne tik darybos, bet ir skirtingos reikšmės žodžių skambesio panašumu. Tokie dariniai dažniausiai skiriasi tik vienu garsu, pvz., *pliuralizmas – pliurpalizmas*.

...istorija primena ir padeda atpažinti paprastus dalykus. Ir tik paskui – pliuralizmas, pliurpalizmas ir kiti gražūs „daikčiukai“. Susitarimas su pramonininkais reikalauja patikslinti, kas turėta omenyje, lobizmas ar lubizmas, kalbant apie verslo interesus. ...privatizacija apskrių vyrukų rankose virto „prichvatizacija“. XX a. Europos istorija – tai visokių bolševizmų, fašizmų, nacizmų, „našizmų“, gąsdinimų ir grėsmių demokratijai istorija.

Taigi lietuvių kalbos žodynas nuolat pasipildo naujos leksikos pavyzdžiais, tarp kurių daug potencinių darinių. Produktyvūs bei šiuo metu aktyvūs darybos formantai lemia ir okazinės leksikos atsiradimą. Lietuviškų okazionalizmų neįprastumas pasireiškia tiek netipiška reikšme, tiek ir taisyklių neatitinkančia daryba, tačiau ne visada jiems būdingas

nesenstantis naujumas, nekasdieniškumas. Tarp analogija besiremiančių okazinių darinių galima skirti keletą struktūrinių tipų:

1) okaziniai dariniai, sukurti pagal analogiją su kalboje egzistuojančiu žodžiu, nepažeidžia darybos taisyklių, pvz.: *aiškiaregystė – aiškiagirdystė, uogautojas – vabalautojas, statyba – ėmyba*;

2) okaziniai dariniai, sukurti remiantis egzistuojančiais darybiniais modeliais, su kai kuriais jiems būdingų darybos taisyklių pažeidimais: *naivizmas, šuneliukizmas, pažadukizmas*;

3) okaziniai dariniai, padaryti ne tik pagal darybos modelio analogiją, bet ir besiremiantys mėgdžiojamo žodžio skambesio panašumu, pvz., *nacizmas – našizmas*;

4) okaziniai dariniai, padaryti kontaminacijos būdu: *kaukodromas, seksodromas* (plg. *kosmodromas*); *seksozauras, sportozauras* (plg. *dinozauras*).

Tiek potencinių, tiek okazinių žodžių daryboje analogijos įtaka akivaizdi. Būtent ji lemia daugelio naujų tiek uzualios, tiek neuzualios vartosenos leksikos vienetų atsiradimą.

LITERATŪRA

FERM, L. 1994: *Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет)*, Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia slavica Upsaliensia, 33.)

GAIVENIS, K., KEINYS, S. 1990: *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa.

LYKOV, A. G. 1976: *Современная русская лексикология (русское окказиональное слово)*, Москва: Высшая школа.

MOTSCH, W. 1999: *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*, Berlin–New York: de Gruyter. (Schriften des Instituts für deutsche Sprache, 8.)

URBUTIS, V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.

ZEMSKAJA, E. A. 1992: *Словообразование как деятельность*, Москва: Наука.

Jurgita Mikelionienė

Gauta 2002 04 15

Vytauto Didžiojo universitetas

S. Daukanto g. 28, 3000 Kaunas, Lietuva

jurgita_mikelioniene@fc.vdu.lt